

Щербина С.В.,
кандидат сільськогосподарських наук, доцент,
доцент кафедри економічної політики НАДУ

Державна політика у сфері забезпечення екологічної безпеки виробництва та реалізації агропродовольчої продукції

У статті розглядаються основні аспекти екологічної безпеки у сфері виробництва та реалізації агропродовольчої продукції. Для забезпечення належного рівня екологічної безпеки в аграрному секторі економіки України запропоновано вдосконалити на державному рівні відповідний механізм, що сприятиме запобіганню і стримуванню негативних процесів у навколишньому середовищі та буде стимулювати виробників агропродовольчої продукції здійснювати свою діяльність з урахуванням екологічних принципів.

Ключові слова: агропродовольча продукція, державна політика, екологічна безпека, екологічний маркетинг, природокористування, екологічне законодавство, агропромисловий комплекс, якість харчових продуктів.

Щербина С.В. Государственная политика в сфере обеспечения экологической безопасности производства и реализации агропродовольственной продукции

В статье рассматриваются основные аспекты экологической безопасности в сфере производства и реализации агропродовольственной продукции. Для обеспечения необходимого уровня экологической безопасности в аграрном секторе экономики Украины предложено усовершенствовать на государственном уровне соответствующий механизм, что будет содействовать предотвращению и сдерживанию негативных процессов в окружающей среде, а также стимулировать производителей агропродовольственной продукции осуществлять свою деятельность с учетом экологических принципов.

Ключевые слова: агропродовольственная продукция, государственная политика, экологическая безопасность, экологический маркетинг, использование природных ресурсов, экологическое законодательство, агропромышленный комплекс, качество пищевых продуктов.

Shcherbyna S.V. Public policy in ecological security provision sphere of production and marketing of agricultural products

The article is devoted to main aspects of ecological security in the agricultural products production and marketing sphere. The author proposed to improve the mechanism of public administration in order to provide necessary level of ecological security in agrarian sector of Ukraine's economy. These steps will help to prevent and check negative processes in environment as well as to motivate the producers of agricultural products to conduct their activities based on ecological principles.

Key words: agricultural products, public policy, ecological security, ecological marketing, natural resources using, ecological legislation, agricultural complex, food quality.

Постановка проблеми. Охорона навколишнього середовища включно з раціональним використанням природних ресурсів в Україні в умовах нарощування агропромислового виробництва є однією з найактуальніших проблем. Складна екологічна ситуація утворюється, у тому числі, за рахунок підприємств агропромислового комплексу (АПК), оскільки вони, як правило, мають низькі ступені захисту, переробки, очистки стічних вод та шкідливих викидів у повітря. Екологічна безпека є однією з найголовніших складових економічної безпеки і важливою умовою забезпечення збалансованого розвитку України. Під екологічною безпекою розуміється такий стан навколишнього середовища в країні, за якого існує мінімальна вірогідність завдання шкоди людським, природним і матеріальним ресурсам.

Екологічну ситуацію в Україні на сьогодні можна охарактеризувати як кризову, що формувалася протягом тривалого періоду часу через нехтування об'єктивними

законами розвитку і відтворення природно-ресурсного потенціалу країни. Неконтрольоване використання природних ресурсів, застосування екстенсивних ресурсомістких технологій, низький рівень екологічної свідомості суспільства сприяли нераціональному природокористуванню і зрештою призвели до значної деградації довкілля України та зниження обсягів виробництва високоякісної і екологічно безпечної продукції на вітчизняних агропромислових підприємствах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням екологічної безпеки присвятили свої дослідження багато вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема Н.А.Малиш, С.Д.Гелієв, М.І.Крупка, Я.Й.Малик, О.М.Головінов, М.Є.Горожанкіна, Б.В.Губський, Т.Б.Кузенко та ін. Також проблема інформаційного забезпечення екологічної безпеки була висвітлена в працях І.В.Розпутенка, Л.І.Дмитриченко, Л.А.Дмитриченко, Г.П.Жемчужникової та ін.

Аналіз опублікованих праць, присвячених вивченню цієї багатогранної проблеми, показав, що вона ще є недостатньо дослідженою як у теоретичному, так і в практичному аспектах. Отже, виникає необхідність у поглибленні теоретичних досліджень і методичних розробок, пов'язаних з удосконаленням механізму державного управління у сфері екологічної безпеки виробництва та реалізації агропродовольчої продукції.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. У процесі дослідження виникла необхідність уточнення поняття екологічної безпеки, проведенні узагальнень щодо засад державного управління екологічною безпекою в аграрному секторі економіки, визначенні основних складових організаційно-економічного механізму забезпечення екологічної безпеки в Україні, розробки та впровадження комплексного, системного екологічного маркетингу, що створює на стиках дисциплін особливу галузь наукових знань про властивості управління, закономірності ринкової динаміки, принципи і методи адаптації природокористування до умов мінливого ринкового середовища.

Формування цілей статті. Стаття присвячена формулюванню ефективного механізму державного управління у сфері впровадження системи екологічної безпеки на підприємствах АПК з метою заміни застарілих “брудних” моделей агропромислового виробництва, нарощування потужностей виробництва екологічного обладнання, екологічної модернізації діючих виробничих і технологічних систем аграрного сектору економіки України. Це зумовлює вирішення актуальних завдань, пов'язаних із зростанням попиту на екологічно чисту агропродовольчу продукцію. У процесі дослідження виникла необхідність уточнення поняття екологічної безпеки, проведенні узагальнень щодо засад стратегічного управління екологічною безпекою в аграрному секторі економіки, визначенні основних складових організаційно-економічного механізму забезпечення екологічної безпеки в Україні.

Виклад основного матеріалу. В Україні за роки незалежності сформовано розгалужену систему національного екологічного законодавства, яка в принципі спроможна забезпечити досить високий рівень ефективності державного управління та регулювання правових відносин з питань охорони навколишнього природного середовища.

Загальні екологічні вимоги до підприємств містяться у ст. 50, 51 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІ (редакція від 18 листопада 2012 р.), який визначає правові, економічні та соціальні основи організації охорони навколишнього природного середовища в інтересах нинішнього і майбутнього поколінь [10]; Законі України “Про охорону атмосферного

повітря” від 16 жовтня 1992 р. № 2707-ХІІ (редакція від 18 листопада 2012 р.), який визначає правові та організаційні основи і екологічні вимоги у сфері охорони і використання атмосферного повітря [9]. “Водний кодекс України” від 6 червня 1995 р. № 213/95-ВР (редакція від 5 січня 2013 р.) регулює відносини з охорони та раціонального використання вод, зобов’язує підприємства, діяльність яких впливає на водний режим, будувати очисні споруди. Правові норми закріплюють нормативи гранично допустимих концентрацій шкідливих речовин у водоймах. “Земельний кодекс України” від 25 жовтня 2001 р. № 2768-ІІІ (редакція від 5 січня 2013 р.) регулює раціональне використання земельних ресурсів і охорону ґрунтів, передусім у сільському господарстві, передбачає обов’язки землекористувачів. До регуляторних актів, що мають на меті забезпечення безпеки споживачів агропродовольчої продукції, належать закони України “Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення” від 24 лютого 1994 р. № 4004-ХІІ (редакція від 12 червня 2011 р.) [4], “Про відходи” від 5 березня 1998 р. № 187/98-ВР (редакція від 18 листопада 2012 р.), “Про захист прав споживачів” від 12 травня 1991 р. № 1023-ХІІ (редакція від 2 грудня 2012 р.) [5]. Спеціальні вимоги до підприємств, що виробляють харчові продукти, містяться у Законі України “Про безпечність та якість харчових продуктів” від 23 грудня 1997 р. № 771/97-ВР (редакція від 4 листопада 2012 р.) [1].

Збирання та розповсюдження екологічної інформації, що здійснюється у процесі маркетингових досліджень та екологічної пропаганди (соціальної реклами), регулюється ст. 50 Конституції України, яка гарантує право кожного на доступ до екологічної інформації, законами України “Про охорону навколишнього природного середовища”, “Про інформацію” від 2 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ (редакція від 10 серпня 2012 р.), “Про рекламу” від 3 липня 1996 р. № 270/96-ВР (редакція від 1 січня 2013 р.), а також Положенням про порядок надання екологічної інформації, затвердженим наказом Мінприроди від 18 грудня 2003 р. № 169.

Екологічний бенчмаркінг являє собою збирання інформації про передові досягнення конкурентів на ринку екологічних продуктів і перейняття найкращого досвіду для врахування у діяльності свого підприємства [12, с. 209]. Така діяльність тісно пов’язана із законодавчими вимогами щодо обмеження монополізму і захисту від недобросовісної конкуренції, тому має здійснюватися відповідно до законів України “Про захист економічної конкуренції” від 11 січня 2001 р. № 2210-ІІІ (редакція від 27 липня 2011 р.) і “Про захист від недобросовісної конкуренції” від 7 червня 1996 р. № 236/96-ВР (редакція від 13 січня 2009 р.).

Екологічна сертифікація наразі регулюється Законом України “Про підтвердження відповідності” від 17 травня 2001 р. № 2406-ІІІ (редакція станом на 2 грудня 2012 р.), а також технічними регламентами підтвердження відповідності. Вона здійснюється для забезпечення довіри споживачів до екологічних характеристик продукції та екологічного маркування. Екологічне маркування може включати в себе екологічну торгову марку, екологічний промисловий зразок, екологічний знак відповідності стандартам, недержавне екологічне маркування тощо.

Екологічно безпечне складування та транспортування продукції регулюється Законом України “Про сертифіковані товарні склади та прості і подвійні складські свідоцтва” від 23 грудня 2004 р. № 2286-ІV, транспортним законодавством: законами України “Про транспорт” від 10 листопада 1994 р. № 232/94-ВР (редакція від 5 січня 2013 р.), “Про автомобільний транспорт” від 5 квітня 2001 р. № 2344-ІІІ (редакція від 5 січня 2013 р.), “Про залізничний транспорт” від 4 липня 1996 р. № 273/96-ВР

(редакція від 17 серпня 2012 р.), “Про перевезення небезпечних вантажів” від 6 квітня 2000 р. № 1644-III (редакція від 5 січня 2013 р.) тощо.

Відповідно до ст. 14 Закону України “Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності” Постановою Кабінету Міністрів України № 529 від 18 травня 2011 р. затверджений “Технічний регламент з екологічного маркування”. Обов’язкове екологічне маркування наноситься згідно з чинним законодавством для інформування про відповідність продукції екологічним вимогам (національний знак відповідності) чи про екологічну небезпеку певної продукції (вантаж).

Наприклад, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України “Питання обігу харчових продуктів, що містять генетично модифіковані організми та/або мікроорганізми” від 1 серпня 2007 р. № 985, з 1 листопада 2007 р. в Україні впроваджене обов’язкове спеціальне маркування харчових продуктів, що містять ГМО у кількості більш як 0,9%. Законодавство про перевезення небезпечних вантажів регулює порядок екологічного маркування таких вантажів.

Закон України “Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів” регулює відносини між органами виконавчої влади, виробниками, продавцями (постачальниками), розробниками, дослідниками, науковцями та споживачами генетично модифікованих організмів та продукції, виробленої за технологіями, що передбачають їх розробку, створення, випробування, дослідження, транспортування, імпорт, експорт, розміщення на ринку, вивільнення у навколишнє середовище та використання в Україні (далі – поводження з ГМО) із забезпеченням біологічної і генетичної безпеки [3].

Закон, який зобов’язує виробників інформувати споживача про наявність ГМО в продуктах харчування, вступив у дію на початку 2008 р., але порядок його застосування до цього часу не визначено, і маркування здійснюють всі підприємства. У таких умовах, коли будь-який виробник може оголосити свій продукт “екологічним”, не несучи за це жодної відповідальності, рівень довіри споживачів до різноманітних систем екологічного маркування прямує до нуля. Це відповідно призводить до зниження конкурентоспроможності того чи іншого виду продукції. Слід зазначити, що незважаючи на низку прийнятих законодавчих актів, які регулюють питання охорони навколишнього середовища в Україні, основна увага в них приділяється проблемам промислового забруднення, а особливості сільськогосподарської галузі не враховані. Виконуючи правову функцію, держава зобов’язана розробити законодавство, яке буде регулювати конкуренцію та підвищити якість харчових продуктів.

Для забезпечення належного рівня екологічної безпеки в Україні необхідно створити на рівні держави відповідний механізм, який сприятиме запобіганню і стримуванню негативних процесів у навколишньому середовищі, та буде стимулювати суб’єктів господарювання здійснювати свою діяльність з урахуванням екологічних принципів [11]. Метою організаційно-економічного механізму забезпечення екологічної безпеки в Україні має бути значне поліпшення екологічної ситуації в Україні та забезпечення балансу економічних і екологічних інтересів.

З досвіду інших країн відомо, що ефективний економічний механізм природокористування ґрунтується на збалансованому поєднанні регуляторів примусово-обмежувального характеру з регуляторами стимулюючо-компенсаційного характеру. Це означає, що функціонування механізму природокористування

неможливе без адміністративних і економічних методів впливу на суб'єкти господарювання.

Адміністративні методи забезпечують регулюючий вплив за допомогою законів і нормативних документів, а також системи державного контролю і планування природоохоронних заходів. При цьому застосовуються відповідні інструменти, які обмежують екологічно шкідливу діяльність, до яких належить стандартизація і нормування, ліцензування, лімітування, екологічна експертиза, встановлення юридичної відповідальності за порушення природоохоронного законодавства тощо. Найбільш дієвими в умовах ринкової економіки є економічні методи впливу на суб'єктів господарювання. Саме вони дають змогу досягнути найбільш гармонійного поєднання суспільних та приватних інтересів, забезпечити ефективне використання природних ресурсів.

До економічних методів належить система економічного стимулювання, яка включає заохочувальні і примусові механізми забезпечення екологічної безпеки. Заохоченням можуть бути такі інструменти: податкові пільги, надання цільових субсидій і дотацій для здійснення природоохоронних заходів, надання пільгових кредитів господарствам, які ведуть екологічно безпечне землеробство, підвищують родючість ґрунтів, встановлення підвищених закупівельних цін на екологічно чисту продукцію.

Поряд із заохочувальними заходами держави повинні застосовуватись і примусові стримуючі дії до господарств, які погіршують стан довкілля [13]. За забруднення навколишнього природного середовища та за погіршення якості природних ресурсів (у тому числі за зниження родючості ґрунтів) передбачається стягнення відповідних зборів, а також накладення штрафних санкцій. На екологічно несприятливі товари, які здатні завдавати шкоди земельним ресурсам під час експлуатації на території України, а саме: на шкідливі агрохімікати, пестициди, відходи, які завозяться з-за кордону, може накладатись ввізне мито. Також встановлюються збори за забруднення довкілля та плата за використання природних ресурсів. Вигідність раціонального і збалансованого природокористування для підприємства реалізується через економічні вигоди: зниження витрат у результаті економії природних ресурсів, переробки відходів, зростання доходів за рахунок екологічних товарів, підвищення конкурентоспроможності, нових ринків збуту; та стратегічні вигоди: поліпшення іміджу підприємства, зростання продуктивності праці, виконання екологічних вимог.

Впровадження принципів екологічного маркетингу на підприємстві забезпечує певну економічну вигоду. Функціонування системи дає змогу підприємству завчасно узгодити екологічні цілі й завдання з конкретними фінансовими результатами і таким чином мати гарантію того, що ресурси спрямовуються туди, де їх використання дає найбільшу як економічну, так і екологічну вигоду.

Використання принципів екологічного маркетингу в діяльності підприємства харчової промисловості – це розробка концепції екологізації виробництва для запобігання забрудненню навколишнього середовища та виготовлення екологічно чистої продукції. Реалізація цієї концепції щодо виробничих процесів, продуктів харчування й послуг дає змогу оптимізувати енергоспоживання і водоспоживання з метою скорочення викидів шкідливих речовин, мінімізувати ризик завдання шкоди здоров'ю людей та довкіллю та забезпечувати збереження і відновлення природно-ресурсного потенціалу.

Вплив екологічного маркетингу на економічні та екологічні вигоди агропромислового підприємства

Економічні вигоди	Екологічні вигоди
Ефективне використання сировини, матеріалів, енергоносіїв, мінімізація витрат ресурсів	Зменшення негативного впливу агропромислових підприємств на навколишнє середовище
Мінімізація екологічних ризиків. Вжиття заходів щодо запобігання екологічним штрафам і санкціям	Підвищення якості та екологічної безпеки продуктів харчування, забезпечення продовольчої безпеки держави
Підвищення інноваційної та ринкової привабливості підприємства, додаткове залучення інвестицій	Зменшення загрози здоров'ю населення, покращення умов життя
Підвищення рівня мотивації та продуктивності праці працівників внаслідок покращення умов виробництва	Збереження та оздоровлення екологічного оточення в місцях розташування промислових підприємств
Освоєння нових внутрішніх та зовнішніх ринків збуту продукції, розвиток екологічно орієнтованих ринків	Забезпечення екологічно безпечного розвитку видів економічної діяльності, за якого зростання обсягів виробництва агропродовольчої продукції не супроводжується збільшенням забруднення навколишнього середовища та виробничих відходів

Підвищення рівня еколого-економічної ефективності розвитку харчової промисловості є одним із важливих напрямів забезпечення виробництва в достатній кількості високоякісних та екологічно безпечних продуктів харчування для задоволення потреб споживачів. При цьому слід забезпечити мінімальні витрати природних ресурсів та енергоносіїв, а також значно поліпшити екологічний стан довкілля. У зв'язку з цим основними пріоритетами екологічної модернізації харчових виробництв з метою забезпечення екологічної безпеки є такі:

- широке впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу та раціональне використання природно-сировинних ресурсів;
- зменшення рівня використання природних ресурсів та впровадження безвідходних і маловідходних технологій;
- впровадження технологій комплексної переробки сировини з підвищенням рівня й ефективності використання відходів виробництва харчової промисловості, перехід до безвідходних циклів виробництва, що забезпечують повну переробку сировини;
- впровадження у виробничий процес енергозберігаючих технологій із широким застосуванням нетрадиційних джерел енергії (сонячної, гідротермальної, вітрової енергії, біоенергетики та ін.);
- впровадження в організаційну структуру підприємств харчової промисловості екологічного менеджменту відповідно до міжнародних стандартів;
- обов'язкове проведення еколого-економічної експертизи проектів “зеленої” модернізації наявних підприємств харчової промисловості і під час будівництва

нових підприємств галузі з метою запобігання негативному впливу на навколишнє природне середовище і здоров'я людей [14];

- підвищення рівня економічних засобів регулювання системи природо-користування через пільгове оподаткування екологічно безпечних виробництв, надання пільгових кредитів для здійснення природоохоронних заходів;

- обов'язкове врахування регіональних чинників під час розміщення підприємств харчової промисловості [15];

- підвищення ролі міжнародного співробітництва і широкий обмін досвідом природоохоронної діяльності.

Система фінансування заходів щодо забезпечення екологічної безпеки формується за рахунок таких джерел:

- Державного бюджету України та місцевих бюджетів;

- екологічних фондів;

- власних коштів підприємств;

- вітчизняних та іноземних інвестицій;

- інших позабюджетних коштів.

За допомогою економічних важелів держава може втручатися в регулювання попиту на конкретні товари та впливати на обсяги сукупного попиту в країні з використанням субсидування окремих галузей промисловості, пільгового оподаткування, заборонних і обмежуючих методів у зовнішньоекономічній діяльності, підтримки цін на товари, пільгового інвестування та залучення інвестиційних коштів на розвиток конкретних галузей, створюючи відповідний інвестиційний клімат для них [16]. Однак дії держави в напрямі стимулювання попиту на високоякісні та безпечні продукти харчування досягнуть успіху лише в тому випадку, коли населення матиме достатній рівень купівельної спроможності. Сьогодні у середньому витрати населення на продукти харчування становлять близько 56,4% від загальних витрат, що свідчить про низький рівень платоспроможності вітчизняних споживачів.

Висновки. Аналіз законодавства України з питань екологічної безпеки дає підстави зробити висновок, що, незважаючи на наявність великої кількості нормативних актів, які регулюють природоохоронну діяльність, законодавство України у цій сфері потребує вдосконалення. Зокрема, на законодавчому рівні необхідно забезпечити більше підтримки для підприємств, які впроваджують системи екологічного маркетингу і зорієнтували своє виробництво на випуск екологічно чистої агропродовольчої продукції.

Крім того, потребує активізації діяльність громадських організацій, що представляють інтереси підприємств, у напрямі формування недержавної системи екологічного контролю у сфері маркування і сертифікації, яка забезпечила б довіру до екологічного маркування вітчизняної продукції з боку споживачів.

До шляхів розв'язання проблем на державному рівні у напрямі розвитку всієї харчової промисловості, утвердження її позицій як конкурентоспроможної галузі вітчизняного аграрного сектору економіки слід віднести:

- удосконалення чинного законодавства та його дотримання стосовно гарантування захисту прав споживачів, підвищення безпеки продовольчих товарів у зв'язку з використанням штучних замінників;

- покращення існуючої системи ціноутворення, створення умов для добросовісної конкуренції;

– оновлення матеріального устаткування та технічного забезпечення підприємств харчової промисловості.

Перспективи подальших досліджень. Міжнародний досвід свідчить, що екологізація економіки є пріоритетним інструментом сталого розвитку як окремої держави, так і всього світу. Тому формулювання механізму державного управління у сфері впровадження систем екологічних інновацій в аграрному секторі економіки України потребує подальших наукових розвідок у напрямі забезпечення продовольчої безпеки держави.

Список використаних джерел

1. Про безпечність та якість харчових продуктів : Закон України від 23 груд. 1997 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 771/97. – Ст. 98.
2. Про відходи : Закон України від 5 берез. 1998 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 187/98. – Ст. 242.
3. Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів : Закон України від 18 листоп. 2012 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2012. – № 1103-16. – Ст. 484.
4. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України від 24 лют. 1994 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 4004-12. – Ст. 218.
5. Про захист прав споживачів : Закон України від 12 трав. 1991 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 1023-12. – Ст. 379.
6. Про екологічну експертизу : Закон України від 9 груд. 1995 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 45/95. – Ст. 54.
7. Про енергозбереження : Закон України від 1 лип. 1994 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 74/94. – Ст. 283.
8. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики на період до 2020 року : Закон України від 21 груд. 2010 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 2818-6. – Ст. 218.
9. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16 жовт. 1992 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 2707-12. – Ст. 678.
10. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 черв. 1991 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 1264-XI. – Ст. 546.
11. *Розпутенко І. В.* Доктрина “відкритого” інформаційного суспільства в умовах стабілізації / І. В. Розпутенко // Наукові розвідки з державного та муніципального управління : зб. наук. пр. – К. : Акад. муніцип. упр., 2012. – Вип. 2. – С. 102–111.
12. *Гелів С. Д.* Економічна безпека України: внутрішні та зовнішні чинники : навч. посіб. для вищ. навч. закл. / С. Д. Гелів, М. І. Крупка, М. Д. Лесечко та ін. ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка ; Львів. регіон. ін-т держ. упр. Укр. акад. держ. упр. при Президентові України ; Я. Й. Малик (заг. ред.). – Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 256 с.
13. *Малиш Н. А.* Екологічна інформація та участь громадськості у прийнятті екологічних рішень / Н. А. Малиш // Комунікація : наук.-практ. зб. з питань комунікацій у суспільстві. – К. : “ВПК Експрес-Поліграф”. – 2013. – № 3. – С. 97–106.
14. *Головінов О. М.* Соціальна політика та економічна безпека / О. М. Головінов, М. Є. Горожанкіна, Л. І. Дмитриченко та ін. ; Дон. держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського / Є. І. Крихтін (заг. ред.). – Донецьк : Каштан, 2012. – 335 с.
15. *Шпильовий В. А.* Організаційно-економічні основи забезпечення екологічної безпеки підприємств харчової промисловості : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.06.01 / Шпильовий В. А. ; Європ. ун-т. – К., 2006. – 21 с.
16. *Щербина С. В.* Механізми державного управління у сфері формування агропромислових інноваційних кластерів / С. В. Щербина // Дні інформаційного суспільства–2013 : матеріали щоріч. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, Київ, 20–21 трав. 2013 р. / упоряд. : М. М. Малуго ; за заг. ред. д-ра держ. упр., проф. Н. В. Грицяк. – К. : НАДУ, 2013. – С. 201–204.